

# КУЛТОВИ МЕСТА В ЧИПРОВСКАТА ПОКРАЙНИНА

Анюта Каменова-Борин

## HOLY PLACES IN CHIPROVTSI REGION

Anuta P. Kamenova-Borin

### *Abstract*

*Holy shrines in Chiprovtsi region are monasteries, churches and votive crosses. Prevala village is situated in Chiprovtsi region. There is an only rock monastery in these parts with 15 votive crosses in honor of spiritual patrons and Christian saints. It is celebrated in connection with human health and against nature disasters endangering people, animals and property. There is an active votive holiday – Spasov day which people keep in touch with old holy ritual practices.*

**Key words:** *worship, monastery, church, rock monastery, holy ritual cross, sacrificial rite*

Предмет на нашето изследване са култовите места в с. Превала, което представлява част от изследването на всички култови, свети места на територията на Чипровската покрайнина, в която влиза и това село. Целта е на базата на старата култова календарна обредност да покажем днешното ѝ състояние и перспективи за нейната устойчивост.

Село Превала се намира в Северозападна България, община Чипровци. Разположено е в планински район на границата между северозападната част на Предбалкана и западния дял на Стара планина. От север го обгражда Широка планина и в. Типчен (941 м н.в.), а от юг – Язова планина с в. Забръц (1573 м н.в.). Населението е българско, от етнографската група торлаци.

Няма писмени сведения за първото поселение на селото. По време на Чипровското въстание (1688 г.) Превала взема участие,

както всички околни села в Северозападна България. Една част от жителите му се изселват в дн. Сърбия във Велика Луканя, след което се връщат отново по старите си места. Името Превала се предполага, че е получено от мястото, което заема. То е на главния път Монтана – Белоградчик и като се преваля възвишение, свързващо Язова и Широка планина се вижда селото.

Основен поминък на хората тук е било животновъдството и земеделието. В културно-историческо отношение като селище, намиращо се в планината и част от историята на целия регион в с Превала има следи от праистория, Античност, Средновековие с намерени интересни артефакти. В северния склон на Язова планина на 2 км. източно от селото е пещерата Мишин камък с богати сталактити и сталагмити и синтрови езера. В пещерата Мишин камък е най-ранно познатото и единствено засега свидетелство за човешка дейност, свързана с духовния живот на палеолитните обитатели на пещерите през плейстоценската епоха (1,806 млн. години – 11,5 хил. години). Доказателство за това са намерените мечешки черепи подредени по специален начин.

В духовно отношение с. Превала се числи към Берковската духовна околия на Видинската епархия. В проучваното от нас селище, както и в околните в Чипровска покрайнина, свети места са: църкви, манастири, оброчища, църковища, параклис, кръст, подкръст.

Оброците, оброчищата, кръстовете, подкръст влизат в системата на традиционната празнична обредност и се изразява чрез християнския празничен календар. Честванията на оброците се явяват форма на синкретизъм между езически и църковно-християнски вярвания и практики.

Понятието култови места се идентифицира и с понятието свети места на християнски култови обекти. Те са пряко свързани с българската християнска култура по нашите земи и целия Балкански полуостров. В разговорната реч по-приложимо място има понятието „свети места”. Към тях причисляваме манастири – действащи и руини, спомени за такива, скални манастири от Ранно и Късно средновековие. Тук влизат аязма, оброци и оброчни места, както и чудотворни икони. Тези свети места и в миналото, и сега са пространство за проявяване на религиозен култ към християнските светци.

Понятието „култ“ се употребява в смисъл на грижа за нещо (гл. *colere* – лат., грижа се, култивирам, отнасящо се за посеви и реколта). Обредите, действията, наричаме култови практики. Още от езичеството са известни различни култове. В праисторията съществува култ към предците и мъртвите и в ранно- и късножелязна епоха е познат култа към природните сили. С приемане и утвърждаване на християнството настъпват революционни, бихме казали промени в култовите обреди и практики – заместване с християнските светци и превръщане на местните култове в християнски. Като такива те продължават да съществуват и до днес.

За култовите места в с. Превала са споменали проф. Иванка Гергова<sup>1</sup>, проф. Асен Василиев, арх. Георги Стойков<sup>2</sup>, Райна Живкова\*. Оброците са включени в общо изследване „Оброците в Михайловградско“ (дн. Монтана – б. м.)<sup>3</sup>.

Оброците тук се наричат *оброк*, *кръст* или се използва наименованието на самия светец – св. Богородица, св. Илия и т.н. Местоположението им е обикновено в обработваемите площи, кошари, където са живеели старите превалчани. Те са част от оброците в Северо-западна България, където са открити и запазени най-старите известни паметници по нашите земи. Оброците в с. Превала са кръстове с датировка – надпис и година и без такава. Както отбелязва Димитър Маринов в този край изобилства от оброци. В обобщението си за строежа на църкви върху стари оброци привежда пример и за църквата в с. Превала<sup>4</sup>.

Оброците и тук се възприемат като знак за отдаване на благодарност към добрите духове, покровители на хора, ниви, лозя, животни и изобщо целия имот. Това е древният езически покровител, заместен по-късно от християнския светец – покровител. Собствениците на съответния имот от даден род, където се поставял оброк, каменен кръст, имали грижата да го обслужват заедно със съседите от другите имоти. Той е използван като защита срещу природните стихии – градушки, дъжд, наводнение. Всички оброци маркират усвоеното селско пространство. Поставяни са в нивите и около кошарите, където е живяла по-голямата част от населението. По-късно хората започват да слизат от кошарите и да се настаняват на сегаш-

---

\* Авторката допуска грешки в местоположението на оброците и не прави разлика между честване на оброк и светец.

ното място с нови къщи, а кошарите (зимни и пролетници) остават за отглеждане на животните.

В процеса на изследването открихме и систематизирахме няколко обекта наричани: *манастир, манастирище*. На Църни връх има следи от оброчище. Откритите плочи с посветителски характер говорят за старо римско светилище. Срещу Църни връх се вижда Чипровският манастир „Св Архангел Михаил”. В подножието на в. Посерко има останки от манастир със запазена абсида. Над него е стар скален манастир с ниша, където е стояла икона, но преди време изчезнала. Нарича се още Пустия манастир. Намира се на границата със с. Гюргич и с. Горно Белотинци. В днешно време жители на съседното село Гюргич ходят редовно там да палят свещи. Превалчани също ходели на него на 22 март преди много години, но защо точно тогава не можаха да уточнят. Археологически разкопки не са правени, но на повърхността на земята излизат керамика и римски монети. Местните хора разказват за римската крепост Песов камик<sup>5</sup>. Според предания на определен ден от тук се чува камбанен звън. През 80-те години на XX в. Димитър Ценов заварил група хора, които преспали на това място, да палят свещи в нишата. В същия ден той намира кован църковен кръст с височина 70 см., подобен на този, който днес се съхранява в църквата в с. Бели мел (XVII в.)<sup>6</sup>. Говори се, че в скалите около въпросната ниша е имало отшелници – монаси, наричани от местните „карпузи”

В Превалското землище има останки и спомени за манастир под м. Манастирско лице в Ручка падина, в м. Манастирище при днешните градини, където има римски останки<sup>7</sup>. Съобщава се за равно кръгло място в м. Гламата където също е имало манастир<sup>8</sup>. В местността Десивица има тракийска и римска крепости където също по спомени се говори за съществуващ манастир<sup>9</sup>. В посока с. Смоляновци също има следи от манастир в м. Стоватъчки дол<sup>10</sup>.

Църквата в с. Превала е еднокорабна, строена през 1857 г., запазила общия архитектурен модел за района. Тя следва модата на своето време, чрез тенденцията за външна украса на храма изразена чрез пластично оформен корниз (подобна на тази в с. Грамада 1839 г., Долни Лом 1845 г.). Сведения за църквата липсват, освен двете възпоменателни плочи в западната ѝ част. На първата се чете надпис „1857 МЦ маиа, день 9, титоре Ереи Видол Петър Гоца Живко Тодор

Живко Никола“; На втората плоча са имената: „Уста Лука Радул Арх ггль”. Вероятно този майстор е възстановил църквата през 1857 г.

Църквата притежава икони от самоковския образописец Никола(аки) Костадинов Вальов: “Исус Христос” (87 / 8 см.), “Св. Богородица”, “Св. Параскева”, “Св. Никола”, “Св. Йоан Кръстител”. Апостолските икони на горната част на иконостаса (13 на брой) са също дело на този художник. Една от най-добрите му икони е “Св. Възнесение Христово”. От шестгодишното му пребиваване в Северозападна България в с. Каменна Рикса, Клисурски манастир, Котеновци и Горно Белогинци (1868 г.) първите му работи са в църквата на с. Превала<sup>11</sup>.

В приписка в Неделник от 1856 г. има ценно сведение, визиращо цените на иконите – 4000 гроша, а оградата на църквата е струвала 1500 гроша. Владишкият трон е дело на майстор Георги от с. Сумер. По всяка вероятност по спомени църквата е възстановявана и през 1830–1831 г. като превалчани дали на Берковския каймакмин два чебъра с масло и два с мед, за да разреши ремонта<sup>12</sup>. Църквата се нарича „Възнесение Христово” и е издигната на хълма в самия център на селото, вкопана е в земята, както всички църкви по това време в тия земи. До нея е издигната висока камбанария, по-късно разрушена. До църквата се намира и старото училище.

В днешно време има сведения за 13 оброчни кръстове в превалското землище. Всички оброци са поставяни на места в близост до река, извор и стари, вековни дървета. Днес те не са запазени, заместени са от каменни оброчни кръстове.

В проучването „Оброците в Михайловградско”, направено през 1987 г. са регистрирани 10 оброчни кръстове, посочени от местните хора, както и издирени от изследователите, почитани на: Петровден, Спасовден, за дъжд (Св. Троица – б. м.), Мала Богородица, Св. Дух, Павловден, Св. Отци, св. Константин и Елена, св. Илия, Голяма Богородица. Тези оброци могат да бъдат датирани от първите десетилетия на XIX в.

В момента уточняваме следните оброци в превалското землище:

1. Петровден, м. Прекръстие – липсва
2. Спасовден – църква, действащ
3. Мала Богородица – Ранджин дол, съществува
4. Голема Богородица – Ботин дол, съществува

5. Св. Дух – м. Рът, съществува
6. Св. св. Константин и Елена – Симиджийско крайще, съществува
7. Св. Троица – в. Манастирско лице, съществува
8. Св. св. Петър и Павел – Петавско било, съществува
9. – Ошли гръб
10. – Царска поляна
- 11, 12. Кръстеве – до границата със с. Белотинци и с. Смоляновци, липсват
13. Св. Отци – м. Десивица, съществува

Първо изображение на превалския оброк „Петровден” в м. Прекръстие публикува Асен Василиев, без да го конкретизира, по време на организираната научна експедиция в Северозападна България от БАН през 1956 г.<sup>13</sup>. Това е оброкът, намиращ се на пътя с. Превала – с. Горна лука, когато се преваля височината. По време на проучването през 1987 г. той вече не е на мястото си, закаран е в гр. Берковица в Художествената галерия. Оброкът е висок, с по четири букели от двете страни и три отгоре, орнаментиран, с вписан кръст в кръга в центъра между раменете, без надпис и датировка. Носи белезите на кръстовете от този район.

Оброкът е честван на Петровден, но се нарича Прекръстие защото се намира в местността Прекръстие. Имало традиция, когато местните хора отивали да обработват земите си, да се прекръстват винаги с гръб към селото. Когато минават свещеници, те се обръщат с лице и благославят селото, прекръствайки се. За свещеността на този оброк говори и легендата за превалското момиче, загубило слуха си, което отново оздравяло прекръствайки се един ден вместо с гръб, с лице към селото, както правят свещениците.

Оброкът „Св. Илия” се намира на в. Ширина в западния край на селото, в стопанския двор. Той е с размери 180/62/20 см., датиран от 1830 г. Между раменете на кръста е вдълбан друг кръст а между неговите – NCXC НИКА, съкратени имена на ктитори, от които ясно е името Нено, годината и патронът – св. Илия. Оброкът е обслужван от родовете Ячкови, Денкини, Матейни, Мишини, Дарчини. Стар оброчен кръст е този, който е в посока югозапад. Висок, с изобразен кръст в горната част, а срещу раменете на кръста с букви РСЛЕ (вер.

Росале) и имената на ктиторите: Петко, Коя, Яно. Това всъщност е оброк на Св. Троица, който се чества седем седмици след Великден. Според народните вярвания на този ден хората се предпазват от вредни задгробни същества – наричани *русале* като тогава е т.нар. русалската неделя.

Без архитектурни особености е оброкът посветен на Успение на Св. Богородица в м. Ботин дол в северна посока. Кръстът е масивен камък с кръстовидни рамене, където личат част от ктиторите: БАТКО, Пешко, а останалите не се виждат, защото са вкопани в земята. Тук са били имотите на Ценини – Цено Ботин и затова се нарича Ботин дол. Отглеждали са над 1000 глави овце (инф. Живко Тодоров Ценин, 84 г.).<sup>14</sup>

В Ранджин дол има издигнат оброк на Мала Богородица; Св. св. Константин и Елена е в Симиджийското крайще. Там са били имотите на Симиджиите, Кръстински род, Св. св. Петър и Павел в Петавско било и имотите на родовете Ранински, Боговски, Божанкини; Св. Отци в м. Десивица, където били кошарите на родовете Николини, Савини, Костини, Лунтини, Маринкови. В м. Шуманица, Царска поляна имало оброк не известно на кой светец и празник се посветен. Освен оброкът на Спасовден в двора на църквата в селището над училището в ареала на селището е оброкът Св. Дух в м. Рът, където и там някога са били кошарите на превалци. Като общоселски оброците се явяват тези на Петровден в м. Прекръстие, Спасовден (Св. Възнесение Христово) в двора на църквата.

В днешно време оброците в превалското землище са изоставени. Отдавна ги няма кошарите и имотите. По време на социализма оброците се бутат, чупят, иманяри търсят в тях злато. Днес оброкът Спасовден (Възнесение Господне) в двора на църквата има само основата си, но той се чества като общоселски оброк. Традицията е възстановена след 1989 г. и съхранява и сега.

Желаейки да запази и съхрани паметта за тези оброци сегашният кмет на селото, Иван Вълчаров, обикаля местата им, осигурява тяхното вдигане. На оброка Голяма Богородица в м. Ботин дол дори е издигнал и дървен кръст, за да не забравят превалчани, че тук е свято място и да не го подминават.

В заключение можем да кажем, че оброчната система в представеното от нас селище по своя характер е общобългарска и нераз-

делна част от тази на Северозападна България. Оброците са издигнати както в самото селище, така и извън него, но винаги маркират усвоеното селищно пространство. Намират се винаги около водоизточник – извор, река и вековно старо дърво – дъб, бряст. На оброка се устройва курбан с жертвено животно. По този начин превалчани отдават почит и своята благодарност към духовете покровители и християнски светци. Оброците притежават охранителна, предпазваща функция, отнасяща се до земеделските имоти, осигуряване здраве и благополучие на животни и хора. Те са пряко свързани със селскостопанската дейност на хората през пролетно-летния календар. С осигуряване на плодородие против суша са Спасовден, Св. Троица (за дъжд), против градушки, мълнии и гръмотевици – св. Илия, като благодарност и почитане на семейството и светците – Св. Богородица, както и против пожари св. св. Константин и Елена. Тук намираме и единствения скален манастир в Чипровската покрайнина.

#### ИНФОРМАТОРИ:

1. Димитър Ценов, 67 г.
2. Живко Тодоров, 84 г.
3. Иван Вълчаров, 51 г.
4. Иван Захариев, 67 г.
5. Иван Димов, 52 г.
6. Магдалена Т. Пашова, 78 г.
7. Мария Дешина, 80 г.
8. Цветана Джурджина, 82 г.
9. Цветан Т. Иванов, 43 г.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Гергова, **Ив.** Възрожденското изкуство в Михайловградски окръг. С., 1983, с. 58, 59.

<sup>2</sup> **Василиев, А., Стойков, Г.** Енциклопедия в Северозападна България С., 1958.

<sup>3</sup> **Мутафов, В., Каменова-Борин, А.** Известия на музеите в Северозападна България. Т. 14. С., 1988, с. 99–117.

<sup>4</sup> **Маринов, Д.** Избрани произведения. Т. I. С., 1981, с. 351.



- <sup>5</sup> Инф. Димитър Ценов, 67 г.  
<sup>6</sup> Инф. Димитър Ценов, 67 г.  
<sup>7</sup> Инф. Иван Захариев, 67 г.  
<sup>8</sup> Инф. Живко Тодоров, 84 г.; Иван Стоянов, 67 г.  
<sup>9</sup> Инф. Иван Димов, 52 г.  
<sup>10</sup> Инф. Иван Димов, 52 г.  
<sup>11</sup> **Гергова, Ив.** Възрожденско изкуство в Михайловградски окръг, С., 1983.  
<sup>12</sup> **Живкова, Р.** Превала. Да припалим огън от пепелта. М., 2013, с. 70.  
<sup>13</sup> **Василиев, А., Стойков, Г.** Експедиция в Северозападна България 1956. С., 1958, с. 197 – 198.  
<sup>14</sup> Инф. Живко Тодоров Ценин, 84 г.

## ЛИТЕРАТУРА

- Гергова, Ив.** Възрожденското изкуство в Михайловградски окръг. С., 1983.  
**Василиев, А., Г. Стойков.** Енциклопедия в Северозападна България. С., 1958.  
**Мутафов, В., А. Каменова-Борин.** Известия на музеите в Северозападна България. Т. 14. С., 1988.  
**Маринов, Д.** Избрани произведения. Т. I. С., 1981.  
**Живкова, Р.** Превала. Да припалим огън от пепелта. М., 2013.  
**Василиев, А., Г. Стойков.** Експедиция в Северозападна България 1956. С., 1958.